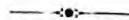

НА КАМЕНІ.

АКВАРЕЛЯ

Михайла Коцюбинського.

З саодиоої на ціле татарське село каварні дуже добре видно було і море й сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу з колонками веранду так і перлась ясна блакить моря, в нескінченість продовжена блакитним небом. Навіть душе повітре літньої днини приймало м'ягкі синяві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солоня прохолода принаджувала гостей, і вони, замовивши собі каву, тислись до вікон, або сідали на веранді. Навіть хазяїн каварні, кривоногий Мемет, пильно стежучи за потребами гостей, кидав своєму молодшому братови: „Джепар! он каве... бір каве!“*), а сам вихиляв ся в двері, щоб одітхнути вохким холодком та зняти на мить з голови круглу татарську шапочку.

Поки червоний од задухи Джепар роздував у коминку жар та постукував рондельком, щоб вийшов добрий каймак**), Мемет вдивляв ся у море.

— Буде буря! — обізвав ся він не обертаючись. — Вітер дужає. Он на човні збирають вітрила!

Татари повернули голови до моря.

На великому чорному баркасі, що, здавало ся, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривали ся з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилив ся і ліг боком на блакитні хвилі.

*) Одна кави... дві кави... **) Піна на каві.

— До нас повертає! — обізвав ся Джепар. — Я навіть пізнаю човен — то Грек сіль привіз.

Мемет теж пізнав Греків човен. Для нього це мало вагу, бо опріч каварні він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить, сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизив ся, Мемет покинув каварню і подав ся на берег. Гості поспішили вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круглу вузьку вулицю, обігнули мечет і спустились каменистою стежкою до моря. Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав як риба і не міг пристати до берега. Сивовусий Грек та молодий наймит-Дангалак, стрункий і довгоногий, вибивались із сил налягаючи на весла, однак їм не вдавало ся розігнати човен на береговий пісок. Тоді Грек кинув у море котвицю, а Дангалак почав швидко роззувати ся та закасувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з Греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

— Ти вже готовий, Алі? — крикнув Грек на Дангалака. Замість одповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у Грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і побіг на берег. Його струнка фігура в вузьких жовтих штанах та синій куртці, здоровий засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою пошу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки в легку й білу, як збитий білок піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до Грека і мусів ловити мент, коли човен опускав ся в рівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бив ся на хвилі і рвав ся з котвиці, як пес із ланцюга, а Алі все бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни.

Часом Алі пропускав зручний мент і тоді хапав ся за бік баркаса і піднімав ся разом з ним до гори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на плоских дахах осель, з'являли ся, не вважаючи на спеку, Татарки і виглядали звідти, як купки квіток на грядках.

Море де далі втрачало спокій. Чайки знімалися із одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море потемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались до купи і мов брили зеленкуватого скла непомітно підкрадалися до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов ніс ся кудись на білогривих звірях. Грек часто обертався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкійше бігав од човна на берег, весь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитися і жовкнути; разом з піском хвиля викидала зо дна моря на берег каміння, і тікаючи назад, волікла їх по дні з таки гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за якої пів години перескакував уже через каміння, заливав прибережню дорогу і підбирався до мішків з сіллю. Татари мусіли відступити назад, щоб не замочити капців.

— Мемет! Нурла! Поможіть, люди, а то сіль підмочить! Алі! йди-ж туди! — хрипів Грек.

Татари заворушилися і поки Грек танцював з човном на хвилях, з нудьгою позираючи на море, сіль опинилася у безпечному місці.

Тим часом море йшло. Монотонний, ритмічний гомін хвиль перейшов у бұханнє. Спочатку глухе, як важке сапаннє, а далі сильне і коротке, як далекий стріл гармати. На небі сірим павутинням снували хмари. Розгойдане море, вже брудне й темне, на скакувало на берег і покривало скелі, по яких потону стікали патьоки брудної з піною води.

— Ге-ге! буде буря! — кричав Мемет до Грека. — Витягай на берег човна!

— Га! що кажеш? — хрипів Грек, намагаючись перекричати шум прибою.

— Човен на берег! — гукнув що сили Нурла. Грек неспокійно закрутився і серед бризків і риків хвиль почав розпутувати ланцюг, увязувати мотузє. Алі кинувся до ланцюга. Татари скидали капці, заковчували штани й ставали до помочи. Врешті Грек підняв котвицю і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг до голови зміла Татар, посунув до берега. Купка вігнутих і мокрих Татар галасливо витягала з моря, серед клекоту піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його привязано до палі. Татари обтріпувались і важили з Греком сіль. Алї помагав, хоч часом, коли хааяїн забалакував ся з покупцями, він нишком позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступу скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння, з плоскими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь низче просто од мурованих сходів. Чорно і голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а з низу здавалось, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

За те за селом, у далекій перспективі, відкривав ся чарівний сьвіт. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імлі тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця, або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велитенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизо-блакитні, здавались зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмар у імлу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток — і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра, та засьвічували вогні на гострих шпильях.

При цій казковій панорамі татарське село здавалось грудю дикого каміння і тільки рядок струнких дівчат, що вертали од „чішме“*) з високими кухлями на плечах, оживляв кам'яну пустелю.

Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок. Морський прибій спинив його воду, і вона розлилась поміж деревами, одбиваючи в собі їх зелень, барвні халати Татарок та голі тіла дівчор.

— Алї! — гукнув Грек. — Поможи зсіпати сіль!

За ревом моря Алї ледве дочув.

Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, але буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривали ся довгі китиці піни і злітали до гори. Буруни йшли невпинно, підбірали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

*) Фонтан.

Раптом Татари почули тріск і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на паль. Грек підбіг до човна і охнув: у човні була дїра. Він кричав од горя, лаяв ся, плакав — та рев моря покривав його лемент. Доведеть ся витягти човен тай привязати знов. Грек був такий сумний, що хоч запала ніч і Мемет кликав його в каварню, не пішов у село і лишивсь на березі. Мов привиди блукав він в Алї серед водяного пилу, сердитого бұхання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Місяць давно вже зійшов і перескакував в хмари на хмару; при сьвітлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом. Врешті Алї, зваблений вогнями в селі, намовив Грека зайти в каварню.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував. На другий день, щоб не гаяти часу, він наказав Алї лагодити човен, а сам подав ся гірською тропою збирати по селах довги: берегова стежка була затоплена і з боку моря село було одрізане од сьвіта.

Вже в полудня хвиля почала спадати і Алї взяв ся до роботи. Вітер тріпав червону хустинку на голові Дангалака, а він порав ся коло човна та курникав монотонну, як прибій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманин, він розстеляв на піску хустинку і ставав на коліна в богомільному спокої. Вечорами він розкладав над морем огонь, варив собі пілав з підмоченого рижу, що лишивсь на баркасі і навіть лагодив ся ночувати при човні, та Мемет покликав його в каварню. Там лиш раз на рік, як наїздили покупці винограду, трудно було здобути місце, а тепер вільно й просторо.

В каварні було затишно. Джепар дрімав коло печі, завішаної блискучою посудиною, а в печі дрімав і попелїв вогонь. Коли Мемет будив брата покликом: „каве!“, Джепар здрігав ся, схоплював ся і брав ся за міх, щоб розбудити вогонь. Огонь у печі скалив зуби, пирскав іскрами і поблискував по мідяній посуді, а по хаті розходилась запашна пара сьвіжої кави. Під стелею гули мухи. За столами, на широких оббитих китайкою ослонах сиділи Татари; в одному місці грали в кости, в другому — в карти, і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою. Каварня була серцем села, куди збігались усі інтереси людности, все те, чим жили люди на камені. Там засідали самі значні гості: старий суворий мулла Асан у чалмі й довгому халаті, що мішком висів

на його кістлявому, задубілому тілі. Він був темний і упертий, як віслюк і за це всі його поважали. Був тут і Нурла — ефенді, багатир, бо мав руду корову, плетену гарбу і пару буйволів, а також заможний „юзбаш“ (сотник), посідач єдиного на ціле село коня. Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеличкого, закинутого села, хоч це не заважало їм ділити ся на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що било з-під скелі і стікало течійкою як раз по середині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села спускала її на свої городчики, у другої боліло серце дивитись, як сонце і камінь вялять їм цибулю. Дві найбагатші і найбільше впливові особи в селі мали городи на різних боках течійки — Нурла на правому, юзбаш на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла ватамовував потік вище, одводив його до себе і давав воду своєму куткови. Це гнівило всіх лівобережних і вони, забуваючи на родинні звязки, боронили право на житє своїй цибулі та розбивали один одному голову. Нурла і юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в каварні: коли прихильники Нурли грали в кости, то юзбашеві з призиством дивились на них і сідали до карт. В одному вороги сходились: усі пили каву. Мемет, що не мав города і як комерсант стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитував і мирив. Його гладке обличчє і голена голова лисніли, як у облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, блискав неспокійний вогник. Він вічно був чимсь заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз-у-раз бігав у крамничку, у льох, то знов до гостей. Часом він вибігав з каварні, піднімав лице у верх, до плоскої покрівлі і кликав:

— Фатьме!...

І тоді од стін його дому, що здіймався над каварнею, одділялась мов тінь завинена в покривало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

Він кидав її на верх порожні мішки, або щось наказував різким, скрипучим голосом, коротко і владно, як пан служебці — і тінь зникла так само непомітно, як і з'являлась.

Алі раз побачив її. Він стояв коло каварні і стежив, як тихо ступали жовті патинки по кам'яних сходах, що єднали Меметову хату з землею, а ясно-зелене „фередже“ складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шараварів. Вона спу-скалась тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а дру-гою притримуючи фередже так, що тільки великі, довгасті, чорні очі, вимовні як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спи-нила очі на Алі, відтак спустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, як єгипетська жриця.

Алі здалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою.

Над морем, лагодячи човна та курникаючи свої сонні пісні, він дивився у ті очі. Він бачив їх скрізь: і в прозорій як скло та як скло дзвінкій хвилі, і на гарячому, блискучому до сонця ка-мені. Вони дивились на нього навіть із філіжанки чорної кави. Він частіше поглядав на село і часто бачив на каварні, під оди-ноким деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи од чішме, ніби ненароком відкривали обличчя, коли стрічались з красуном-Турком, потому паленіли, йшли швидче й шентались поміж себе. Мужській молоді подобалась його весела вдача. Літніми вечорами, такими тихими й сьвіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смірни, при-мощував ся під каварнею або де инде і розмовляв з рідним краєм сумними, хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь, мужську звичайно. Їм зрозуміла була пісня сходу і скоро в тіни кам'яних осель, перетканій блакитним сьвітлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цьвіркуна, аж робилось млосно, аж почи-нало під серцем свербіти й запаморочені Татари підхоплювали в такт пісні:

— О-ля-ля... о-на-на...

З одного боку дрімав тасмний сьвіт чорних велетнів-гір, з другого лягло долі погідне море й зітхало крізь сон як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою...

— О-ля-ля... о-на-на...

Ті, що дивились з гори, з своїх кам'яних гнізд, бачили часом простягнену руку, що попадала під промінь місяця, або трем-

тячі у танці плечі і слухали одноманітний, в'їдливий приспів до зурни :

— О-ля-ля... о-на-на...

Фат'ма теж слухала.

Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишилися подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькови більше, ніж могли дати свої парубки, й забрав її до себе. Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край сьвіта, нема доріг навіть звідси...

— О-ля-ля... о-на-на...

Нема доріг навіть — бо як море розсердить ся, то забирає єдину прибережню тропу... Тут тільки море, скрізь море. В ранці сліпить очі його блакить, у день гойдаєть ся зелена хвиля, в ночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує своїм спокоєм, в негоду плює на берег і бєть ся і реве як звір і не дає спати... навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од нього не втічеш, не сховаєш ся... воно скрізь, воно дивить ся на неї... Часом воно дрючить ся : укриєть ся білим, як сніг на горах, туманом ; здаєть ся, нема його, щєзло, а під туманом усе таки бєть ся, стогне, вітхає... Ось як тепер, о!...

— Бу-ух!... бу-ух!... бу-ух!...

— О-ля-ля... о-на-на...

...Бєть ся під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх із себе... Лізуть у гору довгі, подерті шматки туману, чіпляють ся до мечету, закутують село, залазять у хату, сідають на серце, навіть сонця не видно... Та от тепер... от тепер...

— О-ля-ля... о-на-на...

...Тепер вона часто виходить на дах каварні, притуляєть ся до дерева і дивить ся на море... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною повязкою на голові чужинця, — немов сподіваєть ся, що побачить його очі — великі, чорні, гарячі, які їй снять ся... Там, на піску, над морем, зацьвіла тепер її любима квітка — гірський крокіс..

— О-ля-ля... о-на-на...

Зорі висять над землею, місяць над морем...

— — — — —

— Ти звдалеку?

Алі здригнув ся. Голос ішов звєрха, з даху, і Алі підняв туди очі.

Фатьма стояла під деревом, а тінь од нього вкривала Алї.
Він спаленїв і заикнув ся:

— З...п-під... Смірни... далеко звідси...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі пологнила Татарка й не пускала од своїх.

— Чого забив ся сюди? Тобі тут сумно?

— Я бідний — ні зірки на небі, ні стебла на землі... заробляю...

— Я чула, як ти граєш...

Мовчанка.

— Весело... У нас у горах також весело... мужики, дівчата веселі... у нас нема моря... А у вас?

— Близько нема.

— Йохтер?*) І ти не чуєш у хаті, як воно дихає?

— Ні. У нас замість моря пісок... Несе вітер гарячий пісок і ростуть гори, немов горби верблужі... У нас...

— Цес!...

Вона наче ненароком висунула зпід фередже білий випещений вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні, рожеві уста.

Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилось на них море й лиш біля мечету просунулась якась жіноча постать.

— Ти не боїш ся, ханим**), розмовляти во мною? Що зробить Мемет, як нас побачить?

— Що він схоче...

— Він нас забє, як побачить.

— Як він схоче.

Сонця не було ще видно, хоч деякі шпилі Яйли вже рожевіли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало в низу під сірою поволокою сну. Нурла спускав ся з Яйли і сливе біг за своїми буйводами. Він поспішав ся, йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась із гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, підкидало на бігу плетеною гарбою. Чорні

*) Нема. **) Хазяйка, пані.

присадкуваті буйволи, покручуючи мохнатими горбами й лабатиими головами, звернули в селі до свого обійстя, але Нурла опам'ятав ся, повернув їх у другий бік і зупинив ся аж перед каварнею. Він знав, що Мемет там ночує і шарпнув двері.

— Мемет, Мемет! кель мунда! (йди сюди!)

Мемет заспаний скочив на ноги і протирав очі.

— Мемет! Де Алї? — питає Нурла.

— Алї... Алї... тут десь... і він обвів зором порожні лавки.

— Де Фатьма?

— Фатьма?... Фатьма спить...

— Вони в горах.

Мемет витріщив на Нурлу очі, спокійно перейшов через каварню і виглянув на двір. На дорозі стояли буйволи, засипані травою і перший промінь сонця лягав на море.

Мемет вернув ся до Нурли.

— Чого ти хочеш?

— Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втікла в Дангалаком, я їх бачив у горах, як повертав із Яйли.

Меметові очі полізли на верх. Дослухавши Нурлу, він одіхнувся його, вискочив з хати і коливаючись на своїх кривих ногах поліз по східцях на верх. Він оббіг свої покої і вискочив на дах каварні. Тепер він справді був як божевільний.

— Осма-ан! — крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота. — Са-алї! Джепа-ар! Бекір! кель мунда-а! — Він обертав ся на всі сторони і скликав як на пожежу: — Усе-ін! Муста-фа-а-а!

Татари прокидались і з'являлись на плоских покрівлях.

Тим часом Нурла помагав з низу:

— Ас-ан! Маму-ут! Зекерій-а-а! — гукав він не своїм голосом.

Сполох літав над селом, знімав ся в гору, до верхніх хатин, скочував ся в низ, скакав з покрівлі на покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлись скрізь і кривими та крутими стежками, збігались до каварні.

Нурла поясняв, що стало ся.

Мемет, червоний і непритомний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Врешті він підбіг до краю покрівлі і скочив у низ зручно й легко, як кіт.

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голови в сварці за воду, єднало тепер почуте образи. Зачеплено було не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злидений, мерзений Дангалак, наймит і заволока. Річ нечувана. І коли Мемет виніс із хати довгий ніж, яким різав овець, і блиснувши ним на сонці рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

— Веди!

Нурла рушив попереду, за ним, налягаючи на праву ногу, поспішав ся різник і вів за собою довгу низку обурених і завязаних родичів.

Сонце вже показалося і пекло камінь. Татари влизали в гору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як кольонка мандруючих мурах. Передні мовчали і тільки з заду рядка сусіди перекидались словами. Нурла виступав з рухами гончого пса, який нюшить уже дичину. Мемет червоний і понурий помітніше шкандибав. Хоч було ще рано, сірі маси каміння нагріли ся вже як черинь печи. По їх голих, випнутих боках, то круглих, як велитенські шатра, то гострих, мов закляті хвилі, стлав ся мясистим листом отруйний молочай, а нище, туди к морю, сповзав поміж синяві груди каміння яро-зелений капорець. Вузька стежка, ледве помітна, як слід дикого звіря, шезала часом серед кам'яної пустині, або ховалась під виступом скелі. Там було вохко й холодно, і Татари піднімали фези, щоб освіжити голені голови. Звідти вони знову вступали у піч — розпалену, душну, сіру й залиту сліпучим сонцем. Вони уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах, або обминали вузькі й чорні провалля, черкаючи плечем об гострий бік скелі та ставлячи на край безодні ноги з певністю гірських мулів. І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце а з низу камінь, тим більше завзяте одбивалося на їх червоних, упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очі. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч умірали, а в день були теплі як тіло, обняв душі покривджених і вони йшли обороняти свою честь і своє право з незломністю суворої Яйли. Вони поспішали ся. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добрали ся до сусіднього селця Суаку та не втікли морем. Правда, і Алі й Фатьма були тут людьми чужими, не знали

стежок і легко могли запутати ся в їх лябінтї — і на це рахувала погоня. Про те хоч до Суаку лишилось не багато, ніде нікого не було видно. Робилось душно, бо сюди, в гори, не долїтав вохкий морський вітер, до якого вони звикли на березї. Коли вони спускались у провалля, або злазили на гору, дрібні колючі камінці сипались їм з під ніг — і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожен із них покинув у селї якусь роботу. Задні трохи припинили ся. За те Мемет поривав ся наперед, з затуманеним зором і головою як у роз'юшеното цапа і шкитильгаючи то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надїю. Нурла опізнив ся, це було очевидячки. Про те йшли. Кілька раз золотистий берег Суаку блиснув їм з гори сїрим піском й зникав. Раптом Зекерія, один з передніх, сикнув і зупинив ся. Всї озирнулись на нього, а він, не мовлячи ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний рїг, що виступав у море. Там, в-за скелї, на один мент мигнула червона головна пов'язка і зникла. У всїх закалатало серце, а Мемет стиха рїкнув. Вони зирнули ся — їм прийшла до голови одна думка: як би вдало ся вагнати Алї на рїг, то можна взяти його там голїруч. Нурла мав уже плян; він поклав на уста палець і коли всї замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити рїг з трьох сторїн; з четвертої скеля стрімко спадала в море. Всї стали обережними, як на влогах, тільки Мемет київ і рвав ся наперед, просвердлюючи жадним оком скелю. Та ось виткнув ся з-за каміння краєчок зеленого фередже, а за ним злавив на гору, мов виростав із скелї, стрункий Давгалак. Фатьма йшла попереду — зелена, як весняний куш, а Алї, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ноговицями, в синїй куртцї і червонїй пов'язцї, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавав ся на тлї неба велитнем. І коли вони стали на вершечку, з прибережніх скель зняв ся табун морських птахів і вкрив блакїть моря тремтячою сїткою крил.

Алї очевидячки заблудив ся і радив ся з Фатьмою. Вони з трівогою оглядались на кручу, шукали стежки. Здалеку видїлась спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатьма жахнулась і скрикнула. Фередже зсунулось з її голови і впало до долу, а вона з жахом втопила очі у налитї кровю скажені чоловікові баньки, що дивились на неї з-за каменя. Алї озирнув ся і в ту-ж мить з усіх сторїн полїзли на

скелю, чіпляючись руками й ногами за гостре каміння, і Зекерія і Джепар і Мустафа — всі ті, що слухали його музику і пили з ним каву. Вони вже не мовчали; з грудий їх, разом з гарячим віддихом, вилітала хвиля змішаних згуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алї випростував ся, упер ся ногами в камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Од його вродливого лиця, блілого й гордого, біла відвага молодого орла. Тим часом за ним, над кручею, кидала ся як чайка Фатьма. З одного боку було ненавидне море, з другого — ще більш ненавидний, нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу і гострий різницький ніж, яким він різав овець. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Завязані очі. Грають музики і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколоти. Вона розпучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу. Синій халат в жовті півмісяці нахилив ся і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жажнулись: ця проста і несподівана смерть одкинула їх од Алї. Алї не бачив, що стало ся позад нього. Як вовк поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Не вже боять ся? Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздря й білі зуби — і вся ця хвиля лютої раптом наскочила на нього, як морський прибії. Алї обороняв ся. Він проколов руку Нурлі і дряпнув Османа, та в ту ж хвилю його збили з ніг, і падаючи він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому між ребра. Мемет колов куди попало, з нестямною смертельно ображеного і з байдужністю різника, хоч груди Алї перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справа була скінчена, честь роду визволена з ганьби. На камені, під ногами, валялось тіло Дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване фередже.

Мемет був п'яний. Він хитав ся на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими і зайвими. Розіпхнувши цікавих, що товпились над трупом, він ухопив Алї за ногу і поволік. За ним рушили всі. І коли вони йшли назад тими самими стежками, спускаючись у низ та злазячи на гору, розкішна голова Алї, з обличчям Ганімеда, билась об гостре каміння і спливала кровю. Часом вона підскакувала на нерівних місцях, і тоді здавало ся, що Алї з чимсь згоджуєть ся і каже: „Так, так...”

Татари йшли за ним і лаялись.

Коли процесія вступила врешті в село, всі плоскі покрівлі вкрились барвними масами жінок і дітей і виглядали, як сади Семіраміди.

Сотки цікавих очий проводили процесію аж до моря. Там на піску, аж білому од полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас, мов викинений в бурю дельфін з пробитим боком. Ніжна блакїтна хвиля, чиста й тепла як перса дівчини, кидала на берег мережево піни. Море зливалось з сонцем в радісний усьміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселї, через садки, чорні лїси — до сїрих нагрітих громад Яйли.

Все усьміхалось.

Без слів, без наради Татари підняли тіло Алї, поклали його в човен і при трівожних жіночих криках, що неслись із села, з плоских дахів, дружно зіпхнули човен у море. Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдав ся на нїй баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралась навкруги його, плюскала в боки, бризкала піною і по тиху, ледво помітно односила в море.

Алї плив назустріч Фатїмі...

Чернигів. Січень, 1902.

